

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ УКОРІНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПРАКТИК НЕФОРМАЛЬНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ НАСЕЛЕННЯ

SOCIO-ECONOMIC FACTORS OF ROOTING OF SOCIAL PRACTICES OF INFORMAL EMPLOYMENT

У статті розглядається, що неформальні практики зайнятості набувають поширення та укорінення в умовах функціонування неформальної економіки. Остання є значно ширшим за обсягом явищем, ніж неформальна зайнятість, оскільки охоплює соціально-економічну діяльність не лише індивідів, які займають неформальні робочі місця, а й тих, які повністю чи частково займають також формальні робочі місця. Аргументовано, що важливими чинниками впливу на функціонування практик неформальної економіки є такі базові норми, як довіра й солідарність. У ході дослідження з'ясовано, що чим вищим є рівень міжособистісної та інституційної (загальносуспільної) довіри, тим вищим є рівень соціального капіталу в суспільстві, а отже, значно менше виникає передумов для поширення неформальних господарських практик і навпаки. Звідси випливає важливе наукове положення, що неформальна зайнятість є суттєвим чинником додаткової (тобто резервної) зайнятості населення, яку з різних причин не здатна забезпечити офіційна сфера працевлаштування. Неформальна економіка в цьому плані виступає не тільки як додатковий соціально-економічний ресурс виживання значної кількості населення, а і як сфера генерації нових соціально-економічних структур, які постають як неформальні практики зайнятості населення, що виникають часто як альтернатива діяльності держави. Водночас у перехідному суспільстві, як свідчить аналіз, функціонує здебільшого дуалістичний ринок праці. Але неформальна зайнятість у більш широкому значенні є певною трудовою діяльністю з виробництва та продажу товарів і послуг, які є легальними, проте можуть бути не зареєстрованими, а також цілком чи частково прихованими від органів державного контролю стосовно оподаткування, соціальних пільг або найму працівників. Установлено, що індивіди реалізують свою соціально-економічну діяльність

у межах соціальних практик неформальної зайнятості шляхом використання повторюваних самоврядних соціокультурних звичок, традицій і стереотипів поведінки, що набувають статусу загальноприйнятних та «рутинних» норм і правил.

Ключові слова: неформальна зайнятість, легалістський, структуралістський підхід, легальність, самозабезпечення.

The article considers that informal employment practices are becoming widespread and rooted in the functioning of the informal economy. This phenomenon is a much broader than informal employment. It covers the socio-economic activities not only of individuals who hold informal jobs, but also of those who are fully or partially have a formal job. The study found that the higher the level of interpersonal and institutional (public) trust, the higher the level of social capital in society, and therefore much less prerequisites for the spread of informal economic practices and vice versa.

The dominant scientific tendencies or schools have been determined. They are dual, structuralist, legalistic and complementary schools of thought. It is revealed, that it is not worth emphasizing a single theoretical conception or approach in order to determine the character of informality functioning. It is displayed that none of the schools takes immaterial profit and social aspects of informal employment functioning into account. Depending on social conditions, informal employment practices are likely to arise and spread to satisfy the needs of a family or a community, without expecting to gain direct material income. It is revealed that employment should not be considered as a workplace solely, but mostly as a place for reciprocity and exchange, which is based on social capital, that has the character of verbal contracts. The activity that brings material or immaterial income and profit but not the official status of the employment is determinant in this case.

Key words: informal employment, legalistic, structuralist approach, legality, self-sufficiency.

УДК 316.344.2:331.526
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.23.4>

Варга Н.І.

д.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

Постановка проблеми. Нині наявна проблема відсутності комплексної концепції монопричинних перспектив функціонування неформальної зайнятості. З огляду на різноманітність неформальної економіки доречно розглядати аспекти функціонування неформальної зайнятості комплексно.

Обмеженнями наукових підходів є саме неврахування соціально-політичних передумов у функціонуванні неформальної зайнятості. Адже дослідження неформальної

зайнятості варто реалізовувати в певному соціально-політичному і культурному контексті, що дозволяє більш цілісно і комплексно враховувати її складний і гетерогенний характер. Неформальна економіка характеризується комплексом функціональних чинників, а саме: економічних, соціальних, інституційних, екологічних впливів, включаючи безробіття і рівень достатку, соціальні мережі, локальну культуру і форми регулюючого впливу. Контекст певного соціального часу

і простору визначає характер неформальної зайнятості, її масштаби, фактори розвитку, цілі роботодавців і працівників [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Через це нагальним є використання комплексного підходу, що включатиме положення і теоретичні елементи різних шкіл. Зокрема, неформальна і формальна економіки держави переплітаються і формують певний соціальний контекст функціонування соціальних практик неформальної зайнятості. Проілюструвати це можна на прикладі вуличних торговців, які часто працюють через свій неправовий статус. Неформально зайняті в промисловій діяльності працівники, на думку М. Чена (M. Chen), Р. Яхавали (R. Jhabvala), Ф. Лунда (F. Lund), не можуть впливати на своїх роботодавців (отримувати соціальний захист, впливати на кадрову політику), особливо в глобалізованому світі, коли підприємства і робітники перебувають на різних континентах. Водночас самозайняті реалізують свою діяльність у домогосподарствах, мають обмежений ринок реалізації, укладання угод, низький рівень і відсутність можливості отримувати кредити і соціальний захист з боку держави [2].

Мета статті – дослідити соціально-економічні чинники укорінення соціальних практик неформальної зайнятості населення. Відповідно, різні концепції та уявлення про неформальну зайнятість можуть бути адаптовані залежно від типу неформальності і сфери дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Отримує своє підтвердження теза про те, що неформальну зайнятість можуть розглядати як пережиток традиційної економіки, що відповідає теорії дуалістичної школи; неформальна зайнятість може виступати в ролі побічного продукту функціонування офіційної економіки, що відображено у структуралістській школі; неформальна зайнятість як альтернатива формальній зайнятості, що розглядається в рамках легалістського підходу, і неформальна зайнятість як доповнення до офіційної зайнятості, яку варто розглядати як комплексний феномен.

С. Уільямс (C. Williams) стверджує, що існує широкий спектр неформальних видів діяльності, для кожного з яких варто підібрати певне теоретичне пояснення. Наприклад, широкий спектр неформальної самозайнятості населення знаходить своє пояснення в рамках позитивної альтернативи до формальної зайнятості, у формі самозабезпечення. З іншого боку, уявлення про її функціонування може розширюватися, коли йдеться про безоплатну роботу і підтримку друзів, родичів, сусідів у формі незаявленої «економіки дарунка» і підстраховки у складній життєвій ситуації. Отже, досить важко робити універсальні

узагальнення про неформальну зайнятість, надалі визначаючи актуальність комплексного підходу в її функціонуванні [3] (табл. 1.).

Таблиця 1

Контекстуальна матриця неформальної зайнятості [205]

Структуралістський підхід Мотиви: – підтримувати конкурентоздатність, уникати тиску нормативно-правової бази Приклад – субконтракти	Комплементарний підхід Мотиви: – суспільне укорінення – редистрибуція, реципрокність Приклад – неоплачувані послуги
Дуалістичний підхід Мотиви: – мережі взаємопідтримки для низькодохідних прошарків Приклад – дрібногосподарська діяльність домогосподарств	Легалістський підхід Мотиви: – більша автономність, гнучкість, свобода в неформальній економіці Приклад – фірми-стартапи

Положення комплементарної теорії найкраще спрацьовують у разі пояснення неформальності саме в країнах, що розвиваються. Певна частина неформально зайнятих осіб функціонує лише завдяки підтримці соціальних мереж. Л. Левітан і С. Фельдман [4] зазначають, що неформальні обміни особливо поширені в домогосподарствах у сільській місцевості. Можливо, вони не роблять визначального впливу на матеріальний розвиток домогосподарства, радше ці мережі функціонують як потенційні джерела матеріальної підтримки у важкі часи. Крім того, ці реципрокні обмінні відносини існують саме у сферах із сильнішими соціальними мережами.

Дослідження в рамках цієї концепції дозволяє більш соціально, культурно та географічно розширити розуміння природи включеності неформальної зайнятості. Є низка відмінностей між різними типами неформальної зайнятості. Адже не всі види неформальної зайнятості є економічно обґрунтованими щодо корисності та доцільності. Зазначимо, що неформальна зайнятість може також бути діяльністю, що є соціально-орієнтованою формою платної взаємодопомоги.

Отже, неформальна зайнятість є ширшою, комплекснішою, ніж система раціонально організованих, автономно діючих інструментів виробництва і отримання прямої корисності, прибутковості. Неформальна зайнятість часто визначається певним соціальним контекстом середовища свого функціонування і поширення.

Досліджуючи соціально-економічне поле функціонування неформальної зайнятості в перехідному суспільстві, візьмемо до уваги

концепцію двосторонньої економіки. Дихотомія «сучасне – традиційне», «промислове – аграрне», «ринкове – неринкове» є результатом внутрішньої логіки розвитку економічної науки. Ми дотримуємося думки, що економіка країн, які розвиваються, перехідна економіка можуть моделюватися як двосекторальні структури. Дуалізм, закладений в основі поведінки економічного суб'єкта, є визначальним. Ця поведінка не завжди раціональна з точки зору формальних інститутів суспільства. Зокрема, оптимізуючи прибутки і витрати, нехтуючи сплатою податків, економічний учасник неформальної зайнятості може чинити нераціонально стосовно формальних інститутів держави. Індивід буде прагнути до максимально можливого зменшення прибутку, який можна оподатковувати, навіть ціною повного функціонування в неформальному секторі. Неформальна зайнятість виникає там, де очікування прибутковості перевищує очікування витрат. Поділ економіки на формальний і неформальний сектори в методологічному плані привертає увагу збереженням дуальної моделі економіки як середовища поширення неформальної зайнятості. Відповідно, не варто проводити жорстку межу між зайнятістю лише у формальній або неформальній сфері. Учасники неформальної зайнятості можуть перемищатися залежно від умов вихідності і доцільності для себе. Концептуально проблема неформальної зайнятості може бути розглянута в категоріях дуальної економіки – формальної та неформальної. Спеціаліст у галузі економічної антропології К. Гірц у рамках економічної системи країн, що розвиваються, виокремлює дві підсистеми – «базарну» та «орієнтовану на фірмове виробництво» економіки. Ці дві системи можна протиставити з точки зору ефективності функціонування [5].

Характерно, що центральне поняття дискусії – «неформальна зайнятість» – довгий час не отримувало чіткого визначення, тому досить важко сформулювати єдиний підхід. Відповідно до статистичних методів оцінки під неформальною зайнятістю розуміють діяльність, яка не відображалася у ВВП, прибуток від функціонування якої має бути доданий до економічної діяльності [6]. Відповідно, у колишніх соціалістичних країнах неформальна зайнятість стосується поняття «паралельна економіка»,

під якою Г. Гросман розумів «прибуткову діяльність, яка має приватний і нелегальний характер». В останньому випадку не дуже важливо в рамках державної чи приватної власності вона реалізується [7, с. 165]. Угорські вчені І. Галаши та І. Габор звужують поняття «паралельна економіка» до діяльності, що приносить прибуток і реалізується поза соціалістичним сектором виробництва [8, с. 123].

Аналіз цієї системи представлений в одній із робіт Г. Філдса, який розглядає неформальний сектор як внутрішньо неоднорідний і двоюрисний (two-tiered). «Високоякісний сегмент» неформального сектору зайнятості представлений (upper – tier jobs) переважно самозайнятими працівниками, які добровільно прагнуть увійти в нього, оскільки він співвідноситься з прибутковістю, а також з можливістю самостійно планувати свій робочий графік і ритм [9].

«Низькооплачувані» робочі місця, своєю чергою, заповнюють за залишковим принципом ті, хто не зміг потрапити в жоден офіційний сегмент чи до «високоякісної» неформальної зайнятості [9, с. 16] (табл. 2).

Цей підхід також іноді називають «соціально захисним» (social protection definition), оскільки саме дотримання законів пов'язане із соціальним захистом працівників.

Зазначимо, що в рамках цього підходу одиницями аналізу є робочі місця, а не підприємства. Їх формальний або неформальний характер залежить від ступеня підпорядкування чинному режиму регулювання.

З урахуванням чисельності всіх формальних норм використання і оплати праці у рамках цього підходу йдеться про неперервний континуум станів, які можуть бути формальними, з одного боку, і повністю неформальними – з іншого. Наприклад, робітники можуть платити мінімальні соціальні внески у систему соціального забезпечення, проте не користуватись соціальними гарантіями захисту зайнятості.

Участь у системі соціального забезпечення, доступ до її системи можуть бути обмеженими (наприклад, як у малому бізнесі) порівняно з працівниками великих компаній. Для точної ідентифікації ступеня неформальності всередині формальних підприємств необхідно є комплексна картина, проте існують труднощі з її вимірюванням.

Таблиця 2

Категорії ринку праці

Первинний сектор	Вторинний сектор	Неформальний сектор	Нелегальний сектор
Висока оплата праці	Низький рівень оплати праці	Самозайнятість	Кримінальний
Високий рівень соціально-економічного захисту	Низький рівень соціально-економічного захисту	Випадкова зайнятість	Нерегулярний
Врегульована зайнятість	Слабо врегульована зайнятість	Нерегулярна праця	Протизаконна

Р. Бромлей [10] представив усебічну критику дуального ринку праці, яка складається з двох секторів із прямо протилежними характеристиками. Такий поділ має свої недоліки: поділ усіх видів зайнятості на формальний і неформальний варто розглядати як спрощення, у разі її характеристики варто виокремити низку проміжних категорій; у разі класифікації економічної діяльності не зрозумілими є якість і відповідність критеріїв характеристики неформальності та формальності; у реальності формальний і неформальний сектори зайнятості не є відособленими, вони перебувають у стані постійної взаємодії один з одним; влада використовує різні політичні способи впливу, стимулює одні, нехтуючи іншими формами зайнятості; неформальний сектор зайнятості поширений виключно серед сільського населення, аналогічно він поширений і серед міського населення; неформальний сектор розглядається як такий, що не має перспектив розвитку, ігнорує взаємодію і конкуренцію між великим і малим бізнесом; формально-неформальна класифікація не може стосуватися ні окремих людей, ні окремих сімей, ні окремих видів діяльності.

Отже, Р. Бромлей виступив з новою позицією, яка передбачала вирішувати проблему формальної і неформальної зайнятості не у формі опозиції, а як континуум, на якому можна визначити різні ступені прояву формальності і неформальності у відносинах зайнятості.

Отже, можемо констатувати перехід від двосекторної моделі до більш складного розуміння неформальності як системи відносин між господарськими суб'єктами, що дистанціюються від державного регулювання.

Зважаючи на всю сукупність визначень, варто узагальнити ознаки неформальних практик зайнятості: націленість на виживання, а не накопичення капіталу; націленість на забезпечення зайнятості, а не максимізацію середнього прибутку; гнучкість і багатоманітність способів заробітку (які часто можуть модифікуватися); трудомісткі роботи на нерегульованих ринках з високим ступенем невизначеності; сукупність «незахищеної» праці в різних сферах і галузях зайнятості; доступність подібної зайнятості і використання в ній сімейних і місцевих ресурсів; функціонування у сімейних домогосподарствах, в основі яких лежить сімейна, а не наймана праця; взаємодієтримка і кредитування, засноване більшою мірою на довірі і родинності, ніж на формальних контрактних відносинах; родинність, сусідство, етнічність, належність до однієї місцевості; незареєстроване неформальне підприємництво; інтегрування легальних і напівлегальних видів діяльності, спрямованих на виживання; побут, що включає низку вищеперахованих характеристик [11].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, ми розглядаємо неформальну зайнятість як системне явище, сутність якого розуміємо в широкому та вузькому значеннях, що дало змогу поглибити рівень соціологічного пізнання цього явища. Зокрема, у *широкому значенні* неформальну зайнятість визначаємо як соціально-економічну діяльність з виробництва та продажу товарів або надання певних легальних послуг, які, проте, можуть бути й незареєстрованими (або повністю чи частково прихованими) в органах держави в аспектах оподаткування, соціальних пільг і найму робочої сили; у *вузькому значенні* неформальна зайнятість є процесом задоволення індивідами своїх соціально-економічних інтересів і потреб у конкретних історичних умовах місця та часу шляхом відповідних усних домовленостей про купівлю-продаж робочої сили, інформація про які прихована від державних органів влади та управління; неформальна зайнятість – це трудова діяльність або певна робота конкретних осіб, яка регулюється міжособистісною взаємодією, приносить прибуток та базується на усній домовленості між особою, яка пропонує певну роботу, та особою, яка добровільно здатна її виконувати, зміст якої розкривається через поняття стійкості, масовості, соціальної укоріненості, стихійності, ситуативності, безподаткового прибутку, «флексибілізації» (гнучкості), соціального капіталу учасників взаємодії, раціоналізації та максимізації прибутковості у разі зменшення трансакційних витрат легальності.

Отже, по-перше, неформальна зайнятість поряд із низкою негативних моментів (соціальна незахищеність зайнятих, відсутність гарантій найму і професійних інтересів працівників) може виконувати позитивну функцію для тієї категорії, яка не може отримати доступ на інші ринки праці. По-друге, зайнятість може виникати спонтанно, часто оперативніше реагуючи на зміну кон'юнктури ринку. По-третє, вона сприяє виникненню і частковій легалізації таких інституційних форм ринку, які розширюють можливості офіційно зареєстрованого бізнесу. По-четверте, вона передбачає та апробує такі умови і форми найму робочої сили, які більше відповідають тенденціям зростання гнучкості сучасного виробництва.

Отже, частковий відхід у неформальний сектор зайнятості може бути ефективним засобом виживання і реорганізації функціонування офіційного ринку праці за рахунок встановлення гнучких зв'язків з неформальними практиками на різних рівнях диверсифікації виробництва, обміну та зайнятості. У визначенні неформальної зайнятості важливим стає врахування її соціального укорінення, а саме: в мережі взаємодії між учасниками ринку праці, норми, правила і їх підтримка; у взаємини учасників із владою;

у контекст культури, де реалізується господарська діяльність. На нашу думку, актуальним і вартим уваги є саме розгляд неформальної зайнятості через її соціальне укорінення.

Відповідно, функціонування неформальної зайнятості варто розглядати і як реакції на осередкове вторгнення капіталістичної економіки, і як історично сформоване явище адаптації населення до змінних соціально-економічних умов соціального життя. Підбиваючи підсумок, зауважимо, що нині варто сформулювати три домінуючі концепції неформальної зайнятості. Перша пояснює неформальну зайнятість глобальними процесами у світовій економіці, що сприяє деформалізації трудових відносин з метою підвищення адаптаційного потенціалу підприємств і працівників, особливо із країн, які розвиваються. Інша розглядає неформальну зайнятість як результат неефективності, недовісти легальних інститутів держави, що стримують підприємницьку ініціативу і розвиток повноцінної ринкової економіки. І остання передбачає, що неформальна зайнятість є реакцією на осередкове поширення капіталістичних інститутів і сучасних виробничих технологій у країнах, що розвиваються. Для прихильників першого підходу основна причина неформальної зайнятості – структурні зрушення на ринку праці, для представників другої точки зору – масштабна, неефективна і корумпована держава, а для прихильників «периферійного капіталізму» – структурний дисбаланс між окремими галузями у плані поширення сучасних управлінських технологій у традиційні, трансформаційні суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ігнатоля Н.І. Трансформації класичних форм підприємництва в соціальних умовах неформальної економіки. *Соціальні технології: актуальні*

проблеми теорії та практики : зб. наук. пр. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2010. Вип. 44. С. 81–90.

2. Chen M., Jhabvala R., Lund F. Supporting Workers in the Informal Economy: A Policy Framework. Geneva : Employment Section. International Labour Office. 2002. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/1cfa/794fbf03725495480dedc8a05df7664349e2.pdf>.

3. Williams C.C., Round J. Beyond formalization: rethinking the future of work. *Foresight*, 2007a. No. 9(3). P. 30–41.

4. Levitan L., Feldman S. 'For love or money: Nonmonetary economic arrangements among rural households in central New York' / In D. Clay and H. Schwarzwiler (eds.) *Research in Rural Sociology and Development*. Greenwich. CT : JAI Press, 1991. P. 149–172.

5. Лукашевич М.П. Соціологія ринків : підручник. Київ : ІПК ДСЗУ, 2011. 231 с.

6. Варга Н.І. Інституціоналізація неформальної економіки: соціологічний зріз. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент* : збірник наукових праць / ред. кол.: В.Б. Євтух. Київ : ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. Вип. 19–20. С. 111–121.

7. Grossman G. The "Second Economy" of the USSR. / In Tanzi (Ed.). *The Underground Economy in the United States and Abroad*. Lexington D.C. Heath, 1982. P. 111–123.

8. Thompson P., Alvesson M. Bureacracy at work: misunderstandings and mixed blessings. *The Values of Bureacracy*. Oxford University Press, Oxford, 2005. P. 89–114.

9. Комих Н.Г. Соціокультурний контекст становлення та розвитку підприємництва в Україні : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Харків, 2006. 18 с.

10. Bromley R. Introduction – the Urban Informal Sector: Why Is It Worth Discussing? *World Development*. 1978. Vol. 6. No. 9/10. P. 1033–1939.

11. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. Москва, 1995. 494 с.